

Innehållsförteckning

1	Inledning	1
1.1	Judendom	1
1.2	Judarnas förhistoria	1
1.3	Diskriminering	1
2	Bakgrund	2
2.1	Den tidiga historien i Sverige	2
2.2	Den tidig-moderna historien i Sverige	4
3	Metod	5
3.1	Metoddiskussion.....	5
3.2	Forskningsläge	6
4	Syfte, frågeställningar och avgränsningar	7
4.1	Syfte	7
4.2	Frågeställningar	8
4.3	Avgränsningar	8
4.4	Presentation, källor och källkritik	9
4.4.1	Presentation av Familjen Rubenson	9
4.4.2	Källpresentation	9
4.4.3	Källkritik	10
5	Min Undersökning	12
5.1	Mormor Amalia Rubenson (f. Lamm) 1805-1879	12
5.2	Morbröderna Rubensson	13
5.2.1	Morbrödernas arbetsliv	14
5.2.2	Närmare Kristen kontakt	15
5.3	Mor Beata Mathilda Mejer (f. Rubenson) 1830-1890.....	16
5.4	Lina Ribbing (f. Mejer) 1857-1951	18
6	Resultat	21
6.1	Mormor Amalia Rubenson.....	21
6.2	Morbröderna.....	21
6.3	Mor Mathilda Mejer	22
6.4	Lina Ribbing.....	22
7	Sammanfattning	23
7.1	Syfte och frågeställningar.....	23
7.2	Metod	23
7.3	Resultat.....	23
8	Käll- och litteraturförteckning	24
8.1	Otryckta källor.....	24
8.2	Internet	24
8.3	Tryckta källor	24
8.4	Tryckt litteratur	24

1 Inledning

1.1 Judendom

Kortfattat är detta ”judarnas religion, filosofi och livsföring”. Trots att judendomen genom tiderna har påverkats av mängder av andra läror, bl.a. mesopotamisk, egyptisk, kanaaneisk, persisk, grekisk, romersk, kristen och islamisk religion har vissa delar under all tid funnits.

- Guds enhet till skillnad mot t.ex kristen treenighet eller de gamla grekernas religion med flera olika gudar och Zeus som övergud.
- Israels folk är det utvalda folket och deras gåva är av gud det *Heliga* landet. Jerusalem är deras centrala ort för gudsdyrkan. Av det ursprungliga templet är endast den s.k. ”klagomuren” kvar.
- Judarnas bibel, Toran, har influerat både kristendomen och islam. Judendomen var den första monoteistiska religionen.¹

En av de största skillnaderna mellan kristendom och judendom är att judarna anser sig vara de *utvalda* och därmed inte i behov av att missionera.²

1.2 Judarnas förhistoria

Judarna var ett seminomadiskt folk som, i sitt sökande efter bättre mark, immigrerade till Egypten och Nildeltat redan 2000 f.K., men blev enligt bibeln förslavade. Egyptierna kallade dem Hapiru. 1300 f.K. ledde Moses, en halvmytologisk person, dem ut ur Egypten, mot Sinai. De kunde under en stund, trots många krig, få en plats i Palestina för bosättning. Orsaken till att många små nationer kunde bildas under denna tiden var att det blev ett maktvakuum efter Egyptens kollaps. Detta vakuum fylldes snart av Assyrierna och efter dem Babylonierna och efter dem Persien.³

Israel, som det nu kallas, blev aldrig igen ett eget land under förhistorien. Däremot slog sig judarna ner på andra ställen. Många kom till Spanien och levde tillsammans med muslimer och kristna under en Morisk överhöghet. Morerna var ett arabiskt krigarfolk som skapade ett väldigt rike. Även under en kort tid efter att muslimerna besegrats av de krisna länderna Aragonien och Castilien, levde de fredfullt. De ansågs dock till slut vara ett hot mot kristendomen, som blev speciellt stark i Spanien, med inquisitionen.⁴

1.3 Diskriminering

Under alla tider sedan kristendomen bredd ut sig i Europa har judarna blivit diskriminerade, förnedrade eller förföljda. ”Av särskild betydelse för Europas del blev utdrivandet ur Spanien 1492”⁵. I och med denna utdrivning spreds judarna ut i Europa. De diskriminerades nästan lika illa i de länder, dit de kom. Bl.a. fick de inte äga land. (Några länder i öst gav dock judar rätt till att äga en liten jordlott, men genomdrev pogromer då och då.)

Utkastandet ur Spanien innebar också ett steg mot Spaniens storhetstids slut. Judarna var skickliga silversmeder (ett tillåtet arbete) och *skapade saker* med silvret som Spanien tog hem från Mellanamerika. Genom detta att skapa silversaker, blev silvret värdefullare än själva

¹ Judendom, *Nationalencyklopedin*, Höganäs 1993, band 10, s 229ff.

² McKAY m.fl. *A history of world societies Fifth edition*, Boston, New York 2000, s 43.

³ *ibid*, s 40.

⁴ *ibid*, 351.

⁵ Judendom, aa, band 10, s 231.

metallen. Arbetande kapital skulle man ekonomiskt kunna uttrycka det. Ju mer silvermetall som pumpades in i Europa, desto sämre blev efterfrågan och detta ledde till ett prisfall på silvermetallen, d.v.s. inflation. Det arbetade silvret behöll däremot sitt höga värde. Dessa silversmeder togs gärna emot av England och Holland. De blev dock även här diskriminerade. Judarnas smiderier uppskattade, men inte judarna själva.

Den kristna kyrkan kom fram till att ränta, och därigenom judarna, egentligen stal tid och därmed vilan och ljuset. Detta är kyrklig logik. Kyrkan sade endast de goda sakerna med tiden. Man sade aldrig att tid också innebar hårt arbete och mörker.

Judarnas traditionella yrkesval har varit och är fortfarande till stor del handel eller penninghandel. 1904 gjordes en undersökning över judars yrkesval i Sverige och nästan 70 % av judarna återfanns inom näringsgrenen Handel och Samfärdsel.⁶

2 Bakgrund

2.1 Den tidiga historien i Sverige

Den förste jude som fick bosätta sig i Sverige och behålla sin tro, hette Aaron Isaac. Han var en sigillgravör från Mecklenburg. Detta skedde 1775 efter tillstånd av Gustav III. Han bildade den första judiska församlingen och slog sig ner i Stockholm. Den fientliga inställningen under den första tiden gjorde dock att Isaac inte alltid vågade visa sig ute.⁷

Men redan innan dess, kan de första judarna ha beträtt Svensk mark, så långt tillbaka som under 800-900-talet. Det handlade då inte om en bosättning, trots att det inte före 1685 fanns något hinder för judar att slå sig ner i Sverige, förutom att juden, om denne ville stanna i landet, var tvungen att döpa sig till den Lutherska kristendomens lära.⁸

Det första judiska namn som förekommer i svenska handlingar är i en förteckning över Gustav Vasas läkare. Drottning Kristina bjöd också in många kända judar för längre eller kortare tid under 1600-talet. Axel Oxenstierna var inte speciellt positiv inför judiska bosättningar i Sverige och kallade dem ”Kristi namns hätske förföljare”⁹ och sade att han ”...ville hellre önska, att han evinnerligen måtte bli (vid) en ringa och föraktad torparkoja, än på det sättet förvärva sig namn av en rik och florerande handelsplats”¹⁰.

Efter att Aaron Isaac bosatt sig i Sverige, kom flera judar och en församling bildades även i Marstrand, som var en frihamn och öppen för främmande trosbekännare. Denna församling lades dock ner år 1794, då Marstrand upphörde att vara frihamn.¹¹

Det har alltid handlat om en kamp mellan judars kontakter, handels ”know-how”, d.v.s. kapitalinflöde till riket på ena sidan samt prästerskapet, den svenska kyrkan och kristendomen på andra.¹²

⁶ Internet, <http://www.sub.su.se/forint/bredefl.htm>, Annars finns artikeln ”Ekonomi och identitet: de svenska judarnas ekonomiska verksamheter och självbild från 1800-talets andra hälft till 1930” i *Nordisk judaJudaistik – Scandinavien Jewish Studies*, Vol. 18, No 1-2, 1997.

⁷ Ingvar Svanberg & Mattias Tyden, *Tusen år av Invandring*, Värnamo 1992, s 180 ff.

⁸ Judiska Museet i Stockholm, ”JUDARNAS HISTORIA I SVERIGE”, Internet, <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>, s 1.

⁹ Rita Bredefeldt, aa, s 9.

¹⁰ Judiska Museet i Stockholm, aa, (Internet, <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>, s 1).

¹¹ Ingvar Svanberg & Mattias Tyden, aa, s 185.

1782 vägde kristendomen mer det än kapitalinflödet judarna skapade och man utfärdade ett antal regler, *Judereglementet*. Det bör betonas att det inte bara var den svenska kyrkan som välkomnade restriktionerna. Borgerskapets lägre hantverkare var också rädda för ökad konkurrens.¹³ I Judereglementet fastslogs:

- Judarnas politiska rättigheter
- Deras rätt att välja vistelseort. De fick endast bo i hamnstäderna Stockholm, Göteborg och Norrköping.
- Utövandets av hantverk och handel.
- Att judar fick inte bli tjänstemän eller riksdagsmän.
- Att judarna inte heller fick vittna inför domstol.
- Att judarna inte fick gifta sig med andra än trosförvanter.

Ett exempel ur skriften:

Hantverk tilläts endast under snävt reglerade former. I reglementet hette det: 'En Jude må för öfrigt nära sig med konst-målning, gravering, pitschers stickning, diamants och andra ädla stenars slipande, optisk glasslipning, samt allehanda mathematiske och mekaniske instrumenter förfärdigande, desseiners och mönsters ritande, brodering och annan konstig söm, lachtilwerkning, penningberedning, korkskärning, och dylike arbeten, som ej höra under skrå.'¹⁴

Till en början fanns också ett visst förmögenhetskrav för att få bosätta sig i Sverige. Minimisumman för att få bosätta sig i Sverige var, efter *judereglementets* inrättande 1782, minst 10 års avlönat arbete¹⁵, eller m.a.o. "ett kapital på minst 2000 riksdaler specie."¹⁶

"Judereglementet" höll 50 år och upphävdes först 1838. Detta genom en kunglig förordning, som, i stort sett, likställde judar med övriga svenskar. Upphävandet offentliggjordes inte direkt, p.g.a. rädsla för upplopp. Skråväsendets avskaffande 1846 vilket gav alla, inklusive judarna, rätt att ägna sig åt vilket hantverk som helst och fr.o.m 1838 t.o.m. 1870 kom liberala reformer successivt. "Men reformerna som genomfördes under 1800-talet ackompanjerades av en envis antijudisk reaktion."¹⁷

1854	fick judar rätt att bosätta sig i alla svenska städer
1859	fick judiska barn rätt att gå i den vanliga svenska skolan
1862	rätt till kommunala förtroendeposter ¹⁸
1863	fick judar äga fastigheter överallt i landet. Förbudet för blandäktenskap upphävdes. Judar kunde även bli lärare i statliga skolor.
1870	fick judar genom en grundlagsändring fullständiga medborgliga rättigheter. ¹⁹

Judarnas jämställdhet med svenskarna tog längre tid än i andra Europeiska länder.²⁰ Länder där judarna snabbare blev jämställda med den övriga befolkningen var t.ex Nordamerika,

¹² Rita Bredefeldt, aa, s 9 f.

¹³ *ibid*, s 10.

¹⁴ Ingvar Svanberg & Matias Tyden, aa, s 184.

¹⁵ Judiska Museet i Stockholm, aa, (Internet, <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>, s 1).

¹⁶ Ingvar Svanberg & Mattias Tyden, aa, s 184.

¹⁷ *Ibid*, s 188.

¹⁸ *Ibid*.

¹⁹ Jan-Gunnar Rosenblad/Gundel Söderholm, "Reformer av betydelse för judarna i Sverige", Internet, <http://www.sub.su.se/forint/tsver6.htm>, s 1.

²⁰ Ingvar Svanberg & Matias Tyden, aa, s 188.

Frankrike, Holland och Hessen. Fördomfullheten mot judar var stor, förutom i Sverige, även i Norge.²¹

2.2 Den tidig-moderna historien i Sverige

Under tiden mellan 1838-1880 ökade antalet judar från 900 personer till 3000 personer, framför allt efter 1860 p.g.a. den s.k. *östjudiska* invandringen.²²

Det blev en del sociala problem då det stora antalet *östjudar* kom till Sverige. De hade ett annat språk, ortodoxare tro och annorlunda kultur än de judar som tidigare bosatt sig i Sverige, de s.k. *västjudarna*. Östjudarna var inte välkomnade, varken av västjudarna, som kommit främst från Tyskland eller västra Polen ett par generationer tidigare, eller svenskarna.²³

Ett getto bildades i Nöden i Lund av östjudar, som var sämre utbildade och framför allt fattigare än västjudar.²⁴ Den negativa synen på östjudarna från västjudarna visar en av ledarna inom Stockholms Mosaiska församling år 1890, doktor Axel Raphael, genom att han inte väntar sig ”af obildades polackers afkomma samma folkvett, som under flera generationer kultiverad samhällsklass som den svenska församlingen”, och ansåg att ”vår halvasiatiska koloni vandrade derute i okunnighetens och vidskepelsens öken²⁵”.

Orsaken till östjudarnas utvandring, lär vara att Alexander II:s rådgivare K. Pobedonostsev uttalade lösningen på judefrågan, till en judisk politisk skribent, vilken lydde: ”En tredjedel skall döpas, en tredjedel dö och en tredjedel skall tvingas emigrera.”²⁶ Detta långt innan Hitlers ännu drastiskare slutgiltiga lösning. Följden blev en emigration av 3,7 miljoner östjudar från Ryssland. Oavsett om ryska myndigheter genomdrev sin lösning eller inte, fanns det även andra orsaker till denna flyktingström, som bl.a. flera års missväxt tillsammans med befolkningstillväxt med hungersnöd som följd och grymma pogromer, det senare framför allt under 1880-talets senare del²⁷. De flesta ville till England eller över till USA och Canada som kommit längre i sin industrialisering och behövde arbetare. Få, ca 5500 personer kom till Sverige.²⁸

(...) grovt sett utgjordes den svenska judenheten kring sekelskiftet således av två socialt, religiöst och etniskt olika skikt. Dels de äldre mer eller mindre assimilerade släkterna som härstammade från den tyskjudiska invandringen som påbörjades under 1700-talets slut, dels fanns den växande gruppen fattiga judar som anlant österifrån sedan 1800-talets mitt.²⁹

”Östjudarna” kommer i denna uppsatsen endast kommenteras ett fåtal gånger och då endast som kontrast till ”Västjudar”.

²¹ Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige*, Stockholm 1924, s 352f.

²² Judiska Museet i Stockholm, aa, (Internet, <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>, s 1).

²³ Rita Bredefeldt, aa, s 19.

²⁴ Ingvar Svanberg & Matias Tyden, aa, s 236.

²⁵ Rita Bredefeldt, aa, s 19f.

²⁶ ibid, s 12.

²⁷ Judiska Museet i Stockholm, aa, (Internet, <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>, s 1).

²⁸ Rita Bredefeldt, aa, s 13.

²⁹ Ingvar Svanberg & Matias Tyden, aa, s 228.

Med tiden blev det vanligare med blandäktenskap mellan svenskar och västjudar och assimilationen fullbordades? I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet utövade judar yrken som läkare, advokater och affärsmän.³⁰

3 Metod

3.1 Metoddiskussion

Jag kommer i min uppsats studera en ”västjudisk familj” och dess olika stadier av assimilering i det svenska samhället. **Rita Bredensfeldt** beskriver i sin artikel de olika stadierna i en assimileringprocess, vilken jag kommer applicera på den undersökta familjen.

- Det första stadiet kallar Bredensfeldt ”*ackulturation*, vilket innebär att en etnisk minoritet anpassar sig ensidigt till det omgivande samhällets språk, klädedräkt och grundläggande värdenormer.
- I det andra stadiet, *integrationen*, inlämmas minoriteten i majoritetens institutioner med en viss försvagning av de egna institutionerna”.
- Det ”tredje stadiet, assimilering, innebär att minoriteten försvinner genom ökat antal blandäktenskap och ointresse för den egna etiska bakgrunden”.³¹

En viktig del av Rita Bredensfeldts artikel behandlar judarnas identitet och självbild. Detta anser jag hör väldigt intimt ihop med assimilering. Jag vill därför även titta på de olika identiteterna och se om dessa också kan finnas i de olika stadierna av assimilering. De olika identiteterna Bredensfeldt tar upp är följande

- Motståndsidetitet. När den lilla gruppen sluter sig samman mot samhällets majoritet, då majoritetens institutioner förtrycker gruppen. Det är en passiv identitet som enbart förstärker gränsen mellan de två grupperna som motarbetar varandra.
- Projektidentitet. Här försöker den lilla gruppen inte motarbeta majoriteten, men försöker ändra på samhällsstrukturen. Det handlar om konkreta metoder för att förbättra samarbetet mellan majoritetsgruppen och den lilla förtryckta gruppen.
- Slutligen finns Den legitimerande identiteten. Denna identitet är att i sin tur vara den gruppen som genom kontroll av samhällsinstitutionerna dominerar samhället.³²

Jag har också i min undersökning insett att assimilering är en *trögflytande* förändring och tar lång tid, vilket fått mig att famför allt behandla tre generationer för att belysa de olika stadierna. Att endast undersöka en familj noggrant kallas fallstudie eller bättre mikrohistorisk analys. Metoden jag kommer använda mig av har jag hämtat från **Britt Liljewalls** avhandling, *Bondevardag och samhällsförändring*. Hon skriver att ”Den empiriska begränsningen ’ursäktas’ ofta genom att den ur arbetssynpunkt är den enda rimliga...Att döma av den energi som lagts ned på argumentation i dessa tycks ’vetenskapligheten’ här svårare att motivera.”³³ All forskning skall dock leda fram till ökad förståelse och med mikroteori kommer man närmare de vanligare människorna. ”Man hävdar, ofta med rätta, att den obemärkte bonden, kvinnan eller brottslingen är lika viktig, spännande och avslöjande som Gustav II, mannen eller den i samhället välintegrerade.”³⁴

³⁰ Internet, ”Judarnas historia i Sverige”, <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>, s 2.

³¹ Rita Bredensfeldt, aa, s 6.

³² Ibid, s 7.

³³ Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring*, Borås 1995, s 20.

³⁴ Ibid, s 23.

När man valt att göra en mikrohistorisk analys måste man bestämma om man vill använda ett nomotetiskt påverkat synsätt eller ett idiografiskt påverkat synsätt. Ett nomotetiskt synsätt betyder att den historiska händelsen är lagbunden och samma utveckling kommer gå likadant om samma faktorer återkommer, med viss generalitet. Det idiografiska synsättet innebär däremot att skeendet endast återfinns en gång ”och är oförenligt med lagbundenhet och objektiva och absoluta förklaringar”.³⁵ Vad gäller den nomotetiska synsättet anser Britt Liljevall att ”Letandet efter socioekonomiskt strukturellt härledda objektiva samband för att förklara hamnade i en återvändsgränd”³⁶ och för att inte ”helt förlora ordnade strukturer har man sökt mer öppna tolkningsramar för att fånga den historiska mångfalden”³⁷. Då uppsatsen beskriver *en* familjs assimilering är mitt arbete klart präglad av ett idiografiskt synsätt.

Min uppsats kommer behandla som sagt *en* familj, och det skall framföras, att jag kunnat skymta andra, om än med samma utgångsläge, som utvecklats helt annorlunda. Det verkar som att många judar, i sina försök att bli ”riksgagneliga”³⁸, misslyckats så grovt att de blivit melankoliska och till slut begått självmord. Även i min undersökta familj och i dess närmaste omgivning begås självmord.

Representativiteten kan också diskuteras i.o.m att Lina Ribbing, vilken är författaren till det källmaterial jag huvudsakligen använder mig av, hade en god kontakt med Hugo Valentin, som skrivit den viktigaste boken i ämnet. Denna bok måste dock med då alla andra källor bl.a. hänvisar till Valentins arbete. Jag vet dessutom inte om Valentin och Lina Ribbing kände varandra närmare, då boken skrevs. Boken utkom nämligen redan 1924 och att vänskapen fanns, fick jag veta från min mor, som minns detta från 1940-talet.

3.2 Forskningsläge

Forskningsläget består framför allt av Hugo Valentins arbeten. 1924 kom boken ”Judarna i Sverige” ut. Han har sedan gjort en kortare variant av samma arbete på 60-talet. Alla andra böcker som skrivits om judar från 1800-talet hänvisar till hans böcker och Hugo Valentin blir därmed indirekt den viktigaste källan. De andras vinklingar gör dock även dessa skrifter intressanta.

Ingvar Svanberg & Mattias Tydén har skrivit boken ”Tusen år av invandring”, som har ett kapitel om de tidigare västjudarna som invandrade till Aaron Isaacs församling i Stockholm och deras assimileringsutveckling, men då de inriktar sig på all invandring till Sverige blir beskrivningarna på varje grupp ganska kortfattad. Jag har dock behandlat den informationen också även, om denna bok, som alla andra, hänvisar till Hugo Valentins arbete.

Det finns mycket material och undersökningar på närliggande områden som Östjudarnas arbete och villkor i Sverige. Bredefeldt, som skrivit en mycket bra artikel som jag hänvisar mycket till och bygger mina vetenskapliga assimileringperioder på, skriver om en del historiker, Anna Besserman, Anna Svensson och Carl-Henrik Carlsson, som behandlar den Östjudiska invandringen och gettoiseringen.³⁹

---

³⁵ Britt Liljevall, aa, s 20.

³⁶ *ibid.*

³⁷ *ibid.*

³⁸ Rita Bredefeldt, aa, s 8.

³⁹ *ibid.*, s 2.

Assimilering är nära förknippad med identitet och självbild. Det är mycket det Bredefeldts artikel bygger på. Hennes tre hypoteser:

- Den första hypotesen handlar om judarnas traditionalitet. Även efter emancipationen 1870 valde de traditionella judiska yrkena, såsom handel och köpenskap, som redan under Judereglementet var tillåtet.
- Den andra hypotesen handlar mer direkt om judarnas identitet och hur denna har förskjutits genom interna och externa påtryckningar. Hur deras självbild förändrats eller om den över huvud taget inte alls förändrats.
- Den tredje hypotesen, som jag även tagit med i min uppsats, handlar om judarnas försök till assimilering genom framgång.⁴⁰

Nedanstående forskare har jag bara stött på i Bredefeldts artikel.

Den forskare som inriktat sig på identitet är David Fischer som undersökt 700 medlemmar i Stockholms judiska församling, den församling min undersökta familj tillhörde, 1995. Han har kommit fram till att många ser sitt engagemang i församlingen, mer som en etnisk-kulturell identifikation än den religiösa aspekten.⁴¹

En annan forskare som har belyst amerikansk assimilering är Robert Park, som myntat begreppet 'the american melting pot'.⁴² Manuel Castell har tagit upp olika identiteter som bestämmer handlingsmönstret under olika stadier av assimileringen.⁴³

Den tyskfödde norske antropologen Fredrik Barth tes handlar om gränsdragningar mellan etniska grupper och majoritetssamhället. Då uppkommer frågor som hur de påtvingade, traditionella, yrkena har påverkat den judiska självbilden. Detta kan inte undersökas förrän en längre tid har gått efter emancipationen.⁴⁴

Yrkespreferenserna påverkas naturligtvis av samhällets strukturella förändringar. Om den judiska gruppens yrkesmönster däremot inte påverkades av industrialiseringen i Sverige bör detta tyda på att det mer handlar om judarnas egna självbild än yttre påverkningar.⁴⁵

Östjudarna förändrar också förutsättningarna för en tillförlitlig bild av judarnas förändrade självbild. Först och främst kom östjudarna senare. Dessutom var de helt olika västjudarna vad gäller både etnisk och kulturell bakgrund. De var mycket ortodoxare, troligen efter tiden i Ryssland med motståndsidentitet, vilket betyder en starkare gränsdraging mellan den etniska gruppen och det omgivande samhället p.g.a orimligt förtryck.⁴⁶

4 Syfte, frågeställningar och avgränsningar

4.1 Syfte

Jag vill undersöka om assimilationen verkligen fullbordades med blandgifte eller om assimilationen gick snabbare eller saktare. Jag tänker följa en judisk familjs assimilering i det

⁴⁰ Rita Bredefeldt, aa, s 1.

⁴¹ ibid, s 2f.

⁴² ibid, s 6f.

⁴³ ibid, s 7f.

⁴⁴ ibid, s 4.

⁴⁵ ibid, s 4.

⁴⁶ ibid, s 4.

svenska samhället under tiden från 1805 då Amalia Lamm föds fram till 1951 då Lina Ribbing dör.

4.2 Frågeställningar

Hur väl stämmer assimilleringen av en judisk familj från tidiga 1800-talet till mitten av 1950-talet med de olika stadier Rita Bredefeldt beskriver som, ackulturation, integration och assimillering?

Hur väl tog den undersökta familjen vara på de nya möjligheterna som lagliberaliseringen, vad gäller judarna i Sverige, skapade?

Vilken typ av identitet - motstånd, projekt eller legitimerande identitet - hade den undersökta familjen under de olika assimileringstadierna?

4.3 Avgränsningar

Trots att många minoriteter finns i Sverige och har ökat sista tiden är denna uppsats enbart en beskrivning av judarnas assimilering och bland dem endast en familj. Då studien dessutom är idiografisk kommer samma utveckling troligen inte inträffa igen och kan inte stå för ett sätt att assimilera andra minoritetsgrupper i Sverige. Denna uppsats är inte heller menad som ett recept för integrationsproblematiken i det svenska samhället.

Mina källor som är Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen, sträcker sig dock endast bak till 1861. Hennes mormor Amalia Lamms uppträdande kommer jag försöka förklara, utan riktiga källor om individen, från den tid i svenska samhället som litteraturen påvisar. Följden av hennes situation är emellertid tydlig. I och med att mina källor är Linas barn- och ungdomsminnen, är även perioder av 1900-talet inte lika väl dokumenterade. Jag har dock letat fram en Parentation av hennes dotter Anna-Lisa.

Dagens integrationspolitik är idag inte heller ett försök att assimilera folkgrupper utan man försöker istället ta vara på deras erfarenheter och skapa ett mångkulturellt samhälle. Däremot är det av central betydelse att delar av ackulturationen, som att språket måste läras för att i största möjliga mån kunna få nytta av det mångkulturella Sverige. Den politiska invandrardebattens svängningar är dock inte av intresse i min uppsats.

Inom judendomen i Sverige finns minst två grupper. En grupp som jag i bakgrunden beskrev som *östjudar* och en som *västjudar*. Den familj jag kommer analysera är *västjudar* och kommer inte i mina primärkällor i beröring med *östjudar*. Jag kommer därför inte heller i denna uppsats direkt beröra *östjudarna*.

Jag kommer dessutom nästan uteslutande beskriva familjen från bosättningen i Sverige. Förhistorien anser jag inte vara av intresse för denna uppsatsen. Jag har dessutom, i stora drag, redan beskrivit judarnas historia innan och under den tid som den släkten jag skall beskriva kommer till Sverige och agerar under de förutsättningarna som de i sin tid har.

Jag kommer begränsa mig till tre generationer, då dessa är av relevans för syftet att beskriva judarnas assimilering, vad gäller den undersökta familjen. I kapitlet om Lina, den tredje generationen, kommer även hennes barn nämnas och de finns även med i viss mån i resultatets underkapitel Lina Ribbing.

4.4 Presentation, källor och källkritik

4.4.1 Presentation av Familjen Rubenson

Ruben Wolff Rubenson invandrade till Sverige. Hans andra son heter Levy Rubenson. Levy gifter sig med **Amalia Lamm**. Levy dör 1850. Amalia lever vidare till 1879 och är den första generationen som uppsatsen behandlar. Amalia Rubeson (född Lamm) föder nio barn. Det tredje barnet är **Beata Mathilda Mejer** (född Rubenson) och mor till **Lina Ribbing** (född Mejer) som har skrivit ner sina minnen som är största delen av mitt källmaterial. **Anna-Lisa Edin** (född Ribbing) fortsätter berättelsen med en Parentation om sin mor vid Ribbingska släktmötet 1953. Endast de viktigaste kvinnornas män har jag skrivit in för att släktskapet skall vara klart. De av Linas morbröder som jag tar upp i min uppsats var gifta, men endast en av fruarna tas upp i uppsatsen och är därmed nedskrivna i denna förteckning.

Söner

Wolff

Levy f.1799---d.1850	gift med	Amalia Lamm 1805---1879
-------------------------	----------	----------------------------

Barn till Levy och Amalia

Wilhelm

Rubert

Beata Mathilda f.1830---d.1890	gift med	
-----------------------------------	----------	--

Axel

Jacob

Moritz

Ludvig Semmy	gift med	
-----------------	----------	--

Sofi

Son till Joel Wolff Mejer

(Rik och ortodox bankir i Berlin)

Philip Josef Mejer d.1861

Julia Nachmanson

Barn till Mathilda och Philip Mejer

Ernst

Rosa

Lina f.1857---d.1951	gift med	
--------------------------------	----------	--

Jenny

Adolf

Son till Maria Ribbing

Gustav Ribbing f.1849---d.1942

Barn till Lina och Gustav Ribbing

Anna-Lisa Edin

f. 1887---1984

m.fl.⁴⁷

4.4.2 Källpresentation

Framför allt kommer Lina Ribbings (född Mejer) nedskrivna minnen, ”Minnen från barn- och ungdomsåren”, på hennes sena åldersom, användas för att beskriva denna dynamiska perioden i Sveriges historia. Det var inte bara en liberalisering av lagar gentemot judar utan även en tidig industrialisering och större rättigheter för kvinnor. Jag ämnar dock varken beskriva industrialiseringen eller kvinnokampen förutom indirekt, då den berör den undersökta

⁴⁷ Lina Mejers barn- och ungdomsminnen och Anna-Lisas Parentation. Släkträd.

familjen. De personer ni kommer möta i min uppsats lever i denna tidsepok och blir på många sätt delaktiga. Efter Linas nedskrivna minnen kommer hennes dotter, Anna-Lisas nedskrivna parentation över sin mors vidare öden föra uppsatsen vidare. Uppsatsens utgår från Linas synvinkel. Hon är i släkträdet utmarkerade med fet stil.

Till hjälp att hänga upp dessa minnen på vetenskapliga grunder har jag använt Rita Bredefeldts artikel ”Ekonomi och identitet: de svenska judarnas ekonomiska verksamheter och självbild från 1800-talets andra hälft till 1930”, internet, <http://www.sub.su.se/forint/bredef1.htm>. Härifrån har jag tagit de i uppsatsen olika stadierna i assimileringprocessen, ackulturation, integration och assimilering. Jag fann hennes artikel under min inledande internetsökning.

För metoddiskussionen har jag använt mig av Britt Liljewalls avhandling ”Bondevardag och samhällsförändring”. Främst för att Liljewall använder samma mikrohistoriska analys” som jag avser att använda. Hennes framställning bygger på bondedagböcker för att få fram de ”vanliga” människornas upplevelser under Sveriges industrialisering. Hennes undersökning handlar därmed också om vanliga människors upplevelser under samma omvälvande period som min undersökning.

Under min inledande internet sökning har jag tagit fram information från Judiska muséets hemsida, Jan-Gunnar Rosenblad och Gundel Söderhoms text om ”Reformer av betydelse för judarna i Sverige” samt ”judarnas historia i Sverige”.

Jag har även läst de kapitel, i ”Tusen år av invandring” av Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, som behandlar väst- och östjudarnas invandring. De har nämligen behandlat västjudarna och östjudarna under var sitt kapitel.

Hugo Valentins sociopolitiska emancipatoriska standardverk ”Judarnas historia i Sverige”, utkommen 1924. Detta är det standardverk alla andra forskare, som forskar inom området, hänvisar till.

4.4.3 Källkritik

Jag är medveten om att minnen kan vara felaktiga eller förskönande, speciellt gamla minnen under ålderns höst. M.a.o. kan man inte till 100% lita på att allt gick till som Lina berättar, men då det mesta av texten handlar om andra än henne själv, bör inte personliga förträningar av obehagliga upplevelser vara fallet.

Det kan också förhålla sig så att Lina upplevde händelser på ett helt annat sätt än de andra personerna som behandlas i uppsatsen. Så det blir till stora delar Linas berättelse. Jag har dock med fakta från litteraturen och en vetenskaplig tolkning och grund genom litteraturen ovan. Det är också en stor risk att man har på sig 2000-talets glasögon och svårt att helt förstå vad det innebar att leva på 1700- och 1800-talen och samtidigt förstå vad det innebär att vara en minoritet. Jag har själv aldrig upplevt vare sig det utanförskap detta måste innebära eller rädsla för att få allt det man åstadkommit bortkastat av det motstånd judarna måste ha upplevt under denna period och fortfarande finns i dagens samhälle. Detta är kanske speciellt negativt i en idiografisk mikrohistorisk analys, där källorna spelar en så stor roll för uppsatsen.

Andra saker som man skall veta är att den undersökta familjen kanske inte är representativ, men i metoden har jag redan förklarat att detta inte är det jag vill undersöka med denna

uppsats. Denna studie handlar om en familj under fyra generationer i en föränderlig period i Sverige.

Lina är min mors farmor, vilket innebär att uppsatsen är intimt förknippad med min släkt vilket skulle kunna innebära att jag skulle beskriva Linas minnen partiskt. Med litteraturen och en vetenskaplig hållning till källmaterialet bör jag dock kunna undgå att falla i denna fälla. Människorna jag behandlar dog också innan jag föddes och Linas minnen berör mig inte heller personligen. Jag har dock fått mycket hjälp av min mor som minns både Lina och hennes dotter Anna-Lisa personligen, men det jag utgått ifrån är det skrivna ordet och inte andras tolkningar och berättelser jag fått höra. Mycket intressant finns att höra om minnesförfattarnas natur, men detta skulle innebära ytterligare ett steg ifrån personerna som jag kommer behandla i uppsaten.

5 Min Undersökning

5.1 Mormor Amalia Rubenson (f. Lamm) 1805-1879

Amalia föddes i familjen Lamm 1805. Hon gifte sig med Levy Rubenson.

Lina berättar om Levy Rubenson:

Den Rubensonska familjen hade redan då ett gott och stadgat anseende. Husfadern Levy R., son till en från Posen invandrad judisk skollärare, sedermera rabbin, var en ansedd köpman. och god familjefar. Gift 1825 med Amalia Lamm, hade de 7 söner och 2 döttrar, av vilka Mathilda var den äldsta dottern och det tredje barnet, född 1830.⁴⁸

Levy dog 1842 och Amalia, som nu hetter Rubensson, hade blivit 33 år och gift, år 1838, då judereglementet upphävdes. Hon hade redan fått tre eller fyra barn. Hennes uppväxt och hennes levnadssätt före upphävandet av judereglementet hade redan satt sina djupa spår och hon fortsatte sitt liv som förr. Även om inte Amalia arbetade tycker jag av Sven Tägils påpekande stämmer väl med det liv Amalia levde och fortsatte leva.

Det svenska samhället uppställde alltså (...) en rad strukturella hinder mot de judiska invandrarnas assimilering. Yrkesrestriktionerna skapade en ekonomisk nischbildning för gruppen, reglerna för bosättning medförde judiska koncentrationer på ett fåtal orter och förbudet mot blandgifte försvårade naturligtvis integreringen.⁴⁹

Vad gäller yrkesrestriktionerna bör nämnas att den stora majoriteten, även efter att nya yrkesval var möjliga, höll sig till de traditionella judiska yrkena som från början var tillåtna. Framför allt kommissionärs- och grossisthandel samt kreditverksamhet i nära samverkan med de judiska affärnätverken i övriga Europa. Sannolikt var dessa företagare och bankirer tillräckligt framgångsrika.⁵⁰

Amalia hade kanske inte aktivt motarbetat majoritetens förtryck, men varit med om den starka gränsdragningen. Hon hade antagit den passiva motståndets identiteten full ut och förändrade inte sin inställning, även om judereglementet spelat ut sin roll. Även om majoriteten fortfarande förtryckte judarna hade förtrycket minskat markant.

Lina beskriver tiden med de stora middagarna på fredagsaftnar och lördagar som en glädjens tid. ” Sammanhållningen i familjen var god tack vare mormors stilla och jämna väsen och principen att ej lägga märke till, vad som ej skulle ses.”⁵¹

Här framgår att trots att hennes sätt var starkt judiskt och skulle så förbli, förstod hon att andra, t.o.m. hennes egna barn levde annorlunda. Principen att ej lägga märke till, vad som ej skulle ses.

Amalia höll dock strängt på de judiska riterna. Lina berättar:

I mormors hus firades alla judiska högtider. Nyårsfesten. Försoningsfester (Jom Kippur) då man fastade från den ena dagens afton till den andra dagens solnedgång och tillbringade hela dagen i synagogan för att bedja om förlåtelse för under året begångna synder. För varje synd mot Gud och nästan, för synder

⁴⁸ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁴⁹ Ingvar Svanberg & Matias Tyden, aa, s 185.

⁵⁰ Rita Bredefeldt, aa, s 18.

⁵¹ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

i tanken, ord och gärningar... Men den högtiligaste och på samma gång roligaste festen var påsk.⁵²

Lina upplevde aldrig sin morfar, då hon föddes först 1857, men berättar:

Min morfar Levy Rubenson hade dött 1842. Han efterlämnade enka, född Lamm, samt 9 barn, det yngsta Sofi, sedermera gift med Edv. Heckscher från Köpenhamn, blott 8 år gammal. Det var från mormors hem vi alla hade de gladaste minnen. Där som i alla goda judiska hem höll familjen mycket tillsammans. Alla fredagsaftnar, lördagar och helger tillbringades hos mormor. Ett stort bord för omkr. 15 personer var alltid dukat. Kosten var enkel och rituell, morbröderna unga och glada skämtade alltid med oss barn.⁵³

Här understryks åter den judiskt rituella kosten och sammanhållningen, vilket jag tycker visar hur viktig det judiska arvet var för Amalia. Emellertid hade Amalia för att kunna klara sig i Sverige kommit en bit på vägen mot en assimilering, nämligen ackulturationen. Denna känneteknas av Bredefeldt ”att en etnisk minoritet anpassar sig ensidigt till det omgivande samhällets språk, klädedräkt och grundläggande värdenormer”⁵⁴.

Vad gäller klädedräkten vet jag inte, men att Amalia kunde svenska råder inget tvivel om. Hon hade nämligen en svensk ”hushållsmamsell, den s.k. Långgren (allmänt kallad vid sitt efternamn, emedan hon hette Sofi lika med den yngsta dottern.) Hon var en trevlig och humoristisk person, mycket fäst vid familjen och väl insatt i alla judiska riter.”⁵⁵ Enligt Lina berättelse står det inget om att hon skulle vara judinna och i.o.m. att hon var väl insatt i alla judiska riter, anser jag skulle ha utelämnats om hon var judinna. Även värdenormen att låta andra leva på deras sätt tyder på en förmildrad värdenorm. Hon såg ju inte vad som inte var menat att hon skulle se.

Amalia blev dessutom allt mer beroende av Långgren, och Lina tyckte att: ”Under mormors långa sjukdom blev nog Långgren alltför despotisk och nog så bortskämd”⁵⁶.

5.2 Morbröderna Rubensson

Lina kände sina farbröder väl och berättar mycket om dessa. Deras namn var Wilhelm, Rubert, Jacob, Axel, Moritz och Semmy.

Den äldste av sönerna, Wilhelm, var ogift och bodde alltid hemma. Han iakttog och utövade alla riter för familjens räkning. Sågs alltid i synagogan vid var gudstjänst. Läste i hemmet alla hebreiska böner, som skulle läsas: lade tefilin,... höll seder om påskaftonen m.m. Men jämsides med all denna konservatism i det religiösa var han till sin politiska åskådning radikal, man skulle kunna säga socialist⁵⁷

Lina skriver vidare om sin morbror Wilhelm:

⁵² Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁵³ *ibid.*

⁵⁴ Rita Bredefeldt, aa, s 6.

⁵⁵ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁵⁶ *ibid.*

⁵⁷ *ibid.*

Han skojades naturligtvis med i familjen och togs sällan på allvar. I tidigare år hade han arbetat i den gemensamma firman, men sedan den gått illa och av Ludvig blivit rekonstruerad, hade Wilhelm på grund av oduglighet blivit pensionerad.⁵⁸

Då det nya arbetsinstitutet bildades, blev han dess bibliotekarie och anskaffade mycket till det nya biblioteket. Allt detta gjorde, att han rakt inte hade tid till övrigt arbete för egen räkning utan lät sig underhållas av modern och efter hennes död av bröderna; allt med den största självbelåtenhet.⁵⁹

”Rubert och Ludvig voro något musikaliska, Semmy skrev vers, men eljes övades ingen skön konst.”⁶⁰ Som annars var en av de tillåtna arbeten judar kunde få göra under Judereglementets dagar.

Det tycks som om judarna har varit ovanligt väl förberedda för att hävda den egna identiteten tillsammans med moderniseringen. Samtidigt som man bibehållit viktiga delar av sin kulturtradition med dess övergångsriter intakta, har man i århundraden utvecklat breda internationella nätverk.⁶¹

För att åskådliggöra den stora förändringen som gör att Linas morbröders handlingar skiljer sig från Linas mormor Amalias, måste jag även berätta vad Lina säger om deras arbetsliv.

En av orsakerna till att ta upp deras arbetsliv är att den judiska kulturen hade klara patriarkaliska drag. Det var självklart att männen var de utåtriktade, yrkesarbetande och kvinnorna fick hålla till i hemmet och ta hand om barnen. Männens spelplan var ute i samhället. Dessa rika släkter hade dock, som Linas mormor, tjänare. De västjudar som invandrade före ”judereglementet” hade ju ett förmögenhetskrav, så möjligheterna både för kvinnorna och männen var större än de kommande östjudarna.

Det måste dock nämnas att denna regel inte var 100%:ig under denna perioden av omvälvningar och förändringar för både det svenska samhället och i den judiska svären. Lina skriver:

På 1860-talet tog kvinnorörelsen i Stockholm fart. En del behjärtade män igångsatte en föreläsningkurs, vilken var föregångare till Kungl. Seminariet För Lärarinnor. Dessa män voro rektor Liljenström, baron Fock, magister Schück, Hektor Otto v. Feilitzen m.fl. Bland eleverna märkas Maria de Vylder, Ebba Gregerson, Calla Lundström, Anna Blomqvist, Eriqve Bage m. fl. Alla behärskades av stort intresse, ett okuvligt begär efter kunskaper och önskan att hävda kvinnans rätt därtill. Bland dessa fanns även en ung judinna, Julia Nachmansson...⁶²

5.2.1 Morbrödernas arbetsliv

Ett axplock måste inkludera framstående vetenskapsmän som...metereologen Rubert Rubenson (Sveriges förste professor i ämnet)⁶³

Den kraftigaste intelligensen och arbetskraften fanns hos Moritz.⁶⁴

De första judarna som valdes in i riksdagen, voro Moritz Rubenson (...) från Stockholm

⁵⁸ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁵⁹ ibid.

⁶⁰ ibid.

⁶¹ Rita Bredefeldt, aa, s 7.

⁶² Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁶³ Ingvar Svanberg & Matias Tyden, aa, s 230.

⁶⁴ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

och advokaten Aron Philipson (...) från Göteborg.⁶⁵

De blev invalda 1873. Detta hade blivit möjligt först som fullständiga medborgare 1970.⁶⁶

Dessa (...) riksdagsmän voro alla framstående kommunalmän, kanske främst Rubenson (...) nästan ensam uppbar ledningen av huvudstadens förvaltning under stadens starkaste utvecklingsperiod.⁶⁷

Julia Nachmanson gifte sig en tid senare med Linas morbror Ludvig och ”Några år efter deras äktenskaps ingående, flyttade Ludvig och Julia med sina små barn till Barnängen, där L. anlade en bomullsspinnerifabrik.”⁶⁸

Ludvigs öppnande av ett spinneri var ovanligt bland judarna. Vid en undersökning 1904 fann man att 12,8 % av judarna valt att arbeta inom näringsgrenen ”industri och hantverk”. Av dessa 12,8 % hade 37 % valt industrin. Inom industrin hade dessutom endast 27 % valt att bli egna företagare. Ca 1,3 % hade därmed valt en liknande yrkeskarriär som Ludvig.⁶⁹

Judar blev under denna tid ”vetenskapsmän, jurister, industriidkare och köpmän”. Då vill jag också nämna att dessa judars ”starka patriotiska känslor inte riktade sig mot ett fjärran Israel, utan på Stockholms stad, dess förkovran och dess innebyggares trivsel.”⁷⁰ Nu bör jag påpeka att detta handlar om den judiska församlingen i Stockholm, där min undersökta släkt var medlemmar.

5.2.2 Närmare Kristen kontakt

Av stor betydelse för Lina och ytterliggare steg mot assimilering måste framföras att det i denna period uppstod kontaktytor mellan den judiska minoriteten och den kristna majoriteten. Det krävs även att denna kontakt blir närmare och djupare än under föregående perioder. Denna nära kontakt hände redan under morbrödernas högre studier. Lina skriver:

Då mina morbröder studerade i Upsala gjorde de bekantskap med Sigurd Ribbing, som på den tiden var riksdagsman och med värme i riksdagen 1870 förfäktade judarnas emancipation. Därigenom blev vänskap befast mellan å ena sidan honom och hans hustru, å andra familjen Rubenson och Mejer. Det blev ett ganska livligt umgänge och då han ibland över en natt skulle stanna i Stockholm, tog han in hos oss.⁷¹

Vidare om Sigurd Ribbings riksdagsperiod, hans engagemang för judarna som lyckades få en grundlagsändring som föredrogs den 16. febr. 1867 i båda kamrarna.

Det var en konservativ man, professor Sigurd Ribbing, från och med denna riksdag intill judeemancipationens fullständiga seger en av representationens verksamaste och skarpsinnigaste förfäktare av principen om judarnas likställighet med övriga medborgare.⁷²

Den 16 febr. 1870 ingick den i de svenska judarnas historia ständigt minnesvärda dag, då riksdagen gick att fatta beslut rörande de mosaiska trosbekännarens emancipation (...) skulle något anförande utpekats som särskilt glänsande, synes priset

⁶⁵ Hugo Valentin, aa, s 462.

⁶⁶ Judiska muséet i Stockholm, aa, s 1.

⁶⁷ Hugo Valentin, aa, s 465.

⁶⁸ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁶⁹ Rita Bredefeldt, aa, s 17.

⁷⁰ Anna-Lisa Edins (Linas dotter) parentation.

⁷¹ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁷² Hugo Valentin, aa, s 434.

böra tillkännas Sigurd Ribbing.⁷³

5.3 Mor Beata Mathilda Mejer (f. Rubenson) 1830-1890

Linus första minne handlar om hennes fars död 1861. Hon berättar:

Mitt första minne är min faders död. Han hade kommit från en stor syskonkrets i Berlin. Hade nog varit lite orolig i föräldrahemmet, som var ett strängt judiskt hem med ortodoxa judiska riter. Emellertid tycks Philip ej ha passat in riktigt där utan reste till Sverige för att göra sin lycka.⁷⁴

Philip Josef Mejer är ovanlig för de svenska västjudiska familjerna, som kommit en bit på vägen att assimileras i det svenska samhället. Han kommer från en ortodox familj från Tyskland. Själv ansåg han sig inte passa in i den miljö han växte upp i. Han bröt med familjen för att komma till Sverige.

Till skillnad från Linus morbröder lyckades han inte med sitt yrkesval. Han började arbeta hos Bonniers, men ville sedan själv försöka på egen hand. Lina berättar följande:

Affärerna voro dåliga, hans far Joel Wolff Mejer i Berlin, en rik bankir, hade nog tröttnat att sända pengar och sonens känsliga sinne plågades nog av den sträve faderns affärsmentalitet. Å andra sidan kunde väl det lätta lynnet och det kärleksfulla hemmet hjälpa honom att övervinna. Därtill kommer att han led av sömnlöshet, förorsakad av en lossnad benskräva, som irriterade hjärnan, vilket vid obduktionen konstaterades.⁷⁵

Han dog av en för stor dos av det sömnmedel han använde för att kunna sova. Det blev aldrig utrett om han tog den stora dosen med flit eller om det var en olyckshändelse.

Men då affärerna ej lyckades, kastade han sig in i en del spekulationer, vilka naturligtvis försämrade ställningen, så att vid hans död fadern måste betala skulder, uppgående till 50 000 kr, samt underhålla familjen.⁷⁶

Ingvar Svanberg och Mattias Tydén konstaterar torrt att ”Mindre lyckosam var berlinaren Philipp J. Meyer som efter omfattande äventyr i den svenska förläggar- och bokhandelsbranschen fastnade i omöjliga börsspekulationer” i boken tusen år av invandring.

Efter en kort kärlekssaga avled emellertid Philip hastigt i okt. 1861. Mathilda, hade då blivit lämnad ensam med 5 små barn, varav den äldste, Ernst, var 7 år, den yngste, Adolf, ännu ej ett, samt i en helt beroende ekonomisk ställning.⁷⁷

Den rike bankiren från Berlin, Philips far eller Linus farfar, ville att familjen skulle komma till honom i Tyskland, men Mathilda, ville stanna hos sin släkt, vid vilken hon var fästad. Det var också ett val från ortodox judendom mot en mer liberal judendom.

1800-talet blev också assimilationens tidevarv. Judarna smälte språkligt och kulturellt in i det svenska samhället, en process som också innebar att känslan för judiska seder och traditioner många gånger mattades.⁷⁸

⁷³ Hugo Valentin, aa, s 441.

⁷⁴ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁷⁵ ibid.

⁷⁶ ibid.

⁷⁷ ibid.

Vad detta innebar för Mathildas bröder har jag i föregående kapitel berättat. För Mathilda innebar det att vissa kristna traditioner började komma in i denna judiska familj. Framför allt berättar Lina om jultraditionen.

Men andra fester än de judiska fingo ej firas hos mormor. Då mor var barn plågades hon av att kamraterna i skolan efter jul frågade henne, vad hon fått till julklapp. Generad däröver räknade hon upp allt hon fått till födelsedagen och vid andra tillfällen. Då lovade hon sig själv att finge hon barn, skulle de nog få fira julen. Och det fingo vi också. Då vi var små klädde mor julgranen, talade sagor, gav julklappar och försökte på allt sätt glädja oss. Senare firade vi julafton hemma hos oss tillsammans med morbröder och tanter. Även mormor kom men gav och fick inga klappar. Så var i allmänhet mormors stilla sätt. Inga högljudda protester. Om det hade begåtts något rituellt fel, fann hon sig däri utan bråk.⁷⁹

Detta visar inte bara på införandet av kristna traditioner, utan också Linas mormors sätt att inte döma hur andra levde sina liv även om hon levde ett annat. Principen av att inte se det hon inte borde sett användes åter. Mormodern fick en släktsammankomst som belöning. Det visar även att Mathilda gick i skolan. Då detta inte var tillåtet förrän 1859, var hon alltså i skolan vid 29 års ålder. Lina berättar dock inte om det var högre studier eller om hon först som vuxen bestämt sig för att gå igenom den svenska skolan. Men detta visar även på något mycket större. En riktning inom judendomen som heter ”reformjudendom”.

Religiöst var den assimilerade svensk-judiska gruppen präglad av den s.k. reformjudendomens inträde under 1800-talets andra hälft. Vissa traditionella inslag i gudstjänstlivet hade rensats ut, liturgin hade delvis anpassats efter kristet mönster, och hebreiska fick successivt ge vika för det svenska språket. Koscher- och sabbatsregler iaktogs mindre strängt. För de assimilerade kom judendomen att främst bli en fråga om privat konfession, vilket sammanhängde med deras politiska emancipation och vidgade rättigheter. Som jämlik medborgare föreföll det naturligt att betrakta sig som svensk av mosaisk trosbekännelse, och inte som medlem av en judisk nationell gemenskap i vidare mening.⁸⁰

De ortodoxa (judarna, förf.anm.) hävdar att både skriftlig och muntlig Tora är av himmelsk ursprung. Därför skall religiös lag, halakha, i detalj reglera judiskt liv. Reformjudarna avvisar tanken på evigt gällande rituella regler och menar att judendomens etik är det väsentliga. Högtider och riter bör iaktas i den mån de har värde för samhälle och gudsliv.⁸¹

Det vi vet är att landets största församling (Stockholm) redan på 1800-talet präglades av en liberal reformjudendom, vilket man märker inte minst av de motsättningar som uppstod mellan de i Stockholm sedan länge boende västjudar och de från Ryssland senare immigrerade östjudar under 1800-talets sista och 1900-talets första decennier.⁸²

Lina skriver mer jordnära att:

Vi förstodo också att värdesätta rabbinen Y. Levysohns lära att moral- och ceremonialbud hade samma helgd. Jag tror ej vi voro mindr sanningsälskande eller mer omoralisk än våra kristna kamrater. Vi skiljde bara på huvudsak och bisak även i religionen.⁸³

⁷⁸ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁷⁹ *ibid.*

⁸⁰ Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, aa, s 230.

⁸¹ Nationalencyklopedin, aa, band 10, s 229.

⁸² Rita Bredefeldt, aa, s 3.

Lina berättar vidare att det var mycket i deras levnadssätt, bl.a. vad de åt som de inte fick berätta för mormor Amalia. ”Vi sågo också att morbröderna, då de gingo hem efter middagen på sabbaten, tände sin cigarr, vilket de ej vågade i mormors närvaro”.⁸⁴

Detta skapade rätt konstiga situationer. Lina berättar om Tant Dora som ”i Jesu namn gick till bords för att äta kosher”.⁸⁵

5.4 Lina Ribbing (f. Mejer) 1857-1951

Även Lina hade ett antal syskon. Dessa var Ernst; Rosa; Jenny och Adolf. Själv var hon det tredje barnet, mellan Rosa och Jenny. Då Rosa hade råkat ut för en ögonsjukdom, fick de andra barnen resa till deras farfar i Berlin. Semestern var ganska misslyckad, men då de en gång under besöket kallades de upp till honom under hans sista sjukdom, kände hon stundens allvar och hennes judiska bakgrund väldigt starkt. Hon berättar:

Den morgonen kallades vi in till farfar, som var sysselsatt med att lägga tefilm och läsa sina böner. Han lade händerna på våra huvuden och välsignade oss högtidligt. Den stunden har aldrig gått ur mitt minne. Jag tänkte på patriarken Jakob, då han välsignade Josefs söner och ställde dem i paritet med sina egna.⁸⁶

Detta visar en helt annan form av judendom än den hon lärt känna i Sverige. I Sverige gick dock livet vidare i samma jämna gång.

Min äldste broder Ernst, var den originellaste bland syskonen. Som litet barn började han redan att skriva vers och författa dramatiska pjäser. I barndomen var hans ”Erik XIV” tragisk, uppförd vid Bergvik av oss alla 5 samt Pirre Lamm. Senare då han kom till Upsala som student övergick Erik XIV till stud.-spex, vida beryktat. Ernst och hans skaldemorbror Semmy hade många upptåg gemensamt och bidrog alltid till nöjet på Katrinelund.⁸⁷

Varje sommar försökte Mathilda få ut barnen på landet i skärgården, vilket hon lyckades med. Ett år träffade dom professorn Sigurd Ribbing. Professorn som ju var god vän med Familjen Mejer och Rubensson. Här mötte Lina sin blivande man, Gustaf Ribbing. Det var inte två för varandra obekanta familjer som förenade. Lina skriver om minnet.

Hos dem gjorde vi bekantskap med fru Maria Ribbing, en syster till professorn, samt hennes söner Lennart och Gustaf, i lagom ålder att bli våra uppvaktande kavaljerer. De bjödo på segling, vi promenerade, samspråkade och tillbringade en angenäm sommar tillsammans. Att vi efter 9 års bekantskap gifte oss 1883 behöver jag ej påminna om.⁸⁸

Linas verksamma liv, innan barnafödande och uppfostrande kom emellan, handlade om att socialt hjälpa fattiga barn. Detta gällde i ännu högre grad hennes lillasyster Jenny och storasyster Rosa.

Också blev sociala ansvarskänslan ett utmärkande drag för henne och hennes båda systrar, som alla mycket tidigt och särdeles självständigt grep sig an med en verksamhet

---

⁸³ Rita Bredefeldt, aa, s 3.

⁸⁴ Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁸⁵ *ibid.*

⁸⁶ *ibid.*

⁸⁷ *ibid.*

⁸⁸ *ibid.*

till fromma för de mindre lyckligt lottade i samhället.⁸⁹

Lina arbetade som kassörska i industribanken, när hon var 20 år, innan hon gift sig. Samtidigt började hon med sitt sociala projekt, ”en matsevering för sådana barn, som deras lärarinna rekommenderat i behov av mer och bättre mat än hemmen kunde ge”.⁹⁰

Jenny och Rosa hade startat en servering för vuxna, vilket gick om intet p.g.a. misstänksamhet från de nödställda. Jenny började då en bespisning som liknade Linas, men var och en arbetade oberoende av den andre.⁹¹

Jenny for till Vestergötland för att lära sig hushållning på en lantgård efter avslutad skolgång och konfirmation.⁹² Men:

Redan någon tid efter det Jenny hemkommit från Vestergötland, märkte hennes närmaste tecken till melankoli sammanparad med en stor ojämnhet i lynnet...Efter moderns död d. 20/12 1890 blev det också för hennes närmaste klart, att förr eller senare skulle hon komma att själv avhända sig livet, vilket ock skedde medelst cyankalium d. 12 sept. 1894. Den sista sommaren hade hon fört ett oroligt liv.⁹³

En annan som tagits upp i denna uppsats och som levde ett olyckligt liv var Julia Nachmanson. Hon förföljdes efter sitt giftemål med Ludvig av en kusin, som hon innan sitt giftemål givit falska förhoppningar hos. Hon kunde inte heller älska sin man helhjärtat. Hon trodde att hennes barns olika problem berodde på dessa omständigheter.”... den fjärdes nervösa sinne, vilket alltmera utvecklades till melankoli och slutade med självmord.”⁹⁴

Lina skriver om flera som dog i ”förfärliga sjukdomar”, som jag tolkar som självmord efter melankoli.

I Gustafs och Linas hem,

fanns alltid rum för gäster när och fjärran och där fördes ett glatt umgängesliv i synnerhet under den stora barnaskarans uppväxttid. Mamma var aldrig så nöjd, som när hon fick ställa till fest. – Men det kom en tid, då hemmet öppnades för helt andra gäster än de glada ungdomsskaror, som samlades till dans och de lärda och visa männen, som kom för att diskutera och ”läsa världsgåtor”, (som vi ungdomar sade). När tiderna blev bistra ute i världen och våra förut ganska okända kusiner av mammas fädernesläkt, fann sina liv hotade i de länder, som de under generationer lärt sig att betrakta som fosterland, då kom en ny skara gäster, somliga för att fortsätta resan till andra världsdelar, andra för att stanna och dö här. För alla stod dörren öppen de månader vara anförvanter eller oskylda, för längre tid eller blott för en kort rekreation.⁹⁵

Trots det goda äktenskapet där barnen uppfostrades enligt kristendomens läror, och Lina tog starkt intryck av Gustaf och deras umgänge med lärda och inspirerande vänner, kände hon sig splittrad.

Andligen kände hon sig dock tillhöra två världar: sin barndoms judisk-patriarkaliska och sitt äktenskaps kristet-humanistiska. Hon var trogen dem båda och det låg en djup

⁸⁹ Anna-Lisa Edins (Linas dotter) Parentation.

⁹⁰ ibid.

⁹¹ ibid.

⁹² Lina Ribbings barn- och ungdomsminnen.

⁹³ ibid.

⁹⁴ ibid.

⁹⁵ Anna-Lisa Edins (Linas dotter) Parentation.

symbolik i den stämmingsfulla högtid, då hon vid den mosaiska begravningsmässans passionerade toner sänktes i Ribbingarnas grav på Upsala minnesrika kyrkogård.⁹⁶

När Lina Ribbing för två år sedan i den höga ålder av nära 94 år avled, skulle man - om det inte vore ett så utnött taletalesätt – vilja säga, att med henne ett tidskede gick i graven, en människoart, en livsart, ett sätt att tänka och handla, som man får söka exempel på i gamla memoarer om man vill få en föreställning därom.⁹⁷

---

⁹⁶ Anna-Lisa Edins (Linas dotter) Parentation.

⁹⁷ *ibid.*

6 Resultat

Har vi kommit fram till svar på frågeställningarna?

Hur väl stämmer assimileringen av en judisk familj från tidiga 1800-talet till mitten av 1950-talet med de olika stadier Rita Bredefeldt beskriver som, ackulturation, integration och assimilering?

Hur väl tog den undersökta familjen vara på de nya möjligheterna som lagliberaliseringen, vad gäller judarna i Sverige, skapade?

Vilken typ av identitet, motstånd, projekt eller legitimerande identitet, hade den undersökta familjen under de olika assimileringstadierna?

6.1 Mormor Amalia Rubenson

Amalia hade blivit 33 år och gift, år 1838, då judereglementet upphävdes. Hon hade redan fått tre eller fyra barn. Hennes uppväxt och hennes levnadssätt före upphävandet av judereglementet hade redan satt sina djupa spår och hon fortsatte sitt liv som förr. Hon visar att hon hade antagit den passiva motståndens identiteten fullt ut och förändrade inte sin inställning, även om judereglementet spelat ut sin roll.

Amalia hade med eller mindre medvetet tagit första steget mot en assimilering, nämligen ackulturationen. Detta steg kännetecknas av Bredefeldt att minoritet anpassar sig ensidigt till majoritetssamhällets språk, klädedräkt och grundläggande värdenormer”.

Vad gäller klädesdräkten kan jag inte besvara, men att Amalia kunde säkerligen svenska, då hon hade en svensk mamsell. Enligt Linas berättelse står det inget om att hon skulle vara jude och orden ”att hon var väl insatt i alla judiska riter” skulle ha utelämnats om hon var judinna.

Amalias princip, att inte se det hon inte borde se, tyder på en att hon har antagit eller i alla fall inte förkastat majoritetssamhällets värdenormer. Hon låter t.o.m. sina söner själv välja sin egen identitet och liv.

Jag skulle vilja känneteckna Amalia som en judinna som tagit det första steget mot assimilering, ackulturation, men fortfarande ha en motståndsideitet, utan att hindra andra att ha en olik mening.

6.2 Morbröderna

Morbröderna till Lina har kommit betydligt längre än sin Mor Amalia i sitt angagemang ute i samhället. Denna tid är en föränderlig tid med liberaliserande framsteg, kvinnokampens begynnande och industrialismens framsteg.

Mauritz kämpar framgångsrikt på den politiska scenen, Ludvig startar en spinnerifabrik, Rubert blir professor. Samtidigt sköter Vilhelm de religiösa riterna. Jacob blir tydligen också förmögen men Lina skriver inte så mycket varken om honom eller Axel.

Jag tycker morbröderna tydligt har gått vidare till andra stadiet mot assimilering, integrationen, vilket innebär att morbröderna har inlämnats i majoritetens institutioner. Än så länge finns dock judendomen som en stark grund. Vilhelm tar dock hand om denna viktiga komponent för att inte familjen skall tappa i anseende.

Jag anser att morbröderna intar en tydlig projektidentitet, där man arbetar för att förändra rådande institutioner och samhällsstrukturen. Framför allt försöker Moritz komma in i det politiska etablisemanget. Det bör nämnas att han formades under en tid, full av möjligheter och liberalisering. Under hans tid är förtrycket absolut inte lika hårt som det var under Amalias uppväxt och aktiva liv. De andra bröderna tar också chansen att utnyttja de nya möjligheterna, eftersom den judiska gruppens önskan att bli accepterad och vidmakthålla sina positioner anser de att det krävs framgång inom det ekonomiska eller kulturella livet.

6.3 Mor Mathilda Mejer

I likhet med sina bröder influeras Mathilda av den reformjudendom som sveper över landet. Nya lagar och möjligheter förändrar hennes syn under uppväxten. För Mathildas del började ifrågasättandet i mötet med kristendomen i skolan.

Utvecklingen hade kanske sett annorlunda ut om Philip fått leva vidare. Han kom från ett ortodoxt hem och kanske hade satt stopp för kristna traditioner trots att han inte trivdes i det ortodoxa hemmet, hade det kanske gått för långt att ta in kristna traditioner i hans hem. Detta är dock enbart en möjlig händelseutveckling. Det skulle vara ett större möjlig händelseutveckling att Mathilda skulle tvingas tillbaka till den ortodoxa judendomen om hon flyttat till Philips familj i Berlin.

I stället stannade hon i Sverige och kunde ta tillvara på de möjligheter som det svenska samhället även började ge den etniska minoritetsgruppen, judarna.

Det finns inte så mycket mer att tilläga än att Mathilda visar en tydlig projektidentitet och med stora steg tagit det andra stadiet mot assimilering, integration.

6.4 Lina Ribbing

Enligt Rita Bredenfeldt kännetecknas det sista steget i assimileringen blandäktenskap och ointresse av den egna etniska bakgrunden. Jag tycker Lina här inte stämmer med Bredenfeldts teorier. Lina känner under hela sitt liv sin dubbelnatur.

Det är först hennes barn som är helt assimilerade. De uppfostrade enligt kristna traditioner och visar hur viktig barndomen är för käslan av total tillhörighet. Amalia kände sig helt och hållet judisk och Linas barn lika fullt kristna.

Man skulle kanske tro att Linas generationen skulle ha tagit den legitimerade identiteten. Denna identitet är att ha dominansen och kontrollen över de nya rådande institutionerna.

Jag tror dock att Lina i sig har anpassat sig mer till rådande institutioner. Visserligen är hon gift med en svensk adelsman och utövar medvetet eller omedvetet en påverkan på honom, trots att hon hävdar att Gustaf är den som påverkar henne. Under ämbetsadelns tid innebär ju detta att det är han som har den legitimerande identiteten, så indirekt kanske Lina också får den legitimerade kontrollen utan att vara medveten om detta.

7 Sammanfattning

7.1 Syfte och frågeställningar

Jag tänker följa en judisk familjs assimilering i det svenska samhället under tiden från 1805 då Amalia Lamm föds fram till 1951 då Lina Ribbing dör.

- Hur väl stämmer assimileringen av en judisk familj från tidiga 1800-talet till mitten av 1950-talet med de olika stadier Rita Bredefeldt beskriver som, ackulturation, integration och assimilering?
- Hur väl tog den undersökta familjen vara på de nya möjligheterna som lagliberaliseringen, vad gäller judarna i Sverige, skapade?
- Vilken typ av identitet - motstånd, projekt eller legitimerande identitet - hade den undersökta familjen under de olika assimileringstadierna?

7.2 Metod

Jag kommer i min uppsats studera en ”västjudisk familj” och dess olika stadier av assimilering i det svenska samhället. **Rita Bredfeldt** beskriver tre olika stadier i en assimileringprocess. Dessa kommer jag applicera på den undersökta familjen.

- Det första stadiet, ”ackulturation,
- I det andra stadiet, *integration*.
- Det tredje stadiet, assimilering,

Rita Bredfeldts artikel behandlar också judarnas identitet och självbild.

- Motståndsidentitet.
- Projektidentitet.
- Den legitimerande identiteten.

Jag har även gjort en mikrohistorisk analys präglad av ett idiografiskt synsätt. Metoden är hämtat från **Britt Liljewalls** avhandling, *Bondevardag och samhällsförändring*.

7.3 Resultat

Jag har under uppsatsen använt Lina Ribbings synvinkel, vilket innebär att familjen består av Mormor, morbröderna, modern, syskon och barn.

Jag skulle vilja känneteckna mormor Amalia Rubenson som en judinna som tagit det första steget mot assimilering, ackulturation, men fortfarande har en motståndsidentitet. Lina fick t.ex. inte berätta allt om hur de levde, för sin mormor.

Morbröderna Vilhelm, Rubert, Jacob, Axel, Moritz och Semmy tycker jag har gått vidare till andra stadiet mot assimilering, integrationen, och skapar en projektidentitet, eftersom de försöker göra något åt judarnas situation.

Modern Mathilda Meyer tycker jag också följer sina bröder, men inom andra områden som menar att införa, julen, en kristen traditioner i familjen.

Utan att helt assimileras gifter sig Lina med en kristen adelsman. Hon kände sig dock hela resten av sitt liv splittrad. Även utan att vara helt assimilerad fick hon, antagligen indirekt, en legitimerande identitet.

Hennes barn däremot blev uppfostrade kristet och helt assimilerade in i det svenska samhället.

8 Käll- och litteraturlista

8.1 Otryckta källor

Minnen från barn- och ungdomsåren

Nedskrivna av Lina Ribbing f. Mejer på hennes sena ålderdom.

Parentation vid Ribbingska släktmötet 1953 av Anna-Lisa Edin.

8.2 Internet

”Judarnas historia i Sverige”.

Adress: <http://www.sub.su.se/forint/tsver5.htm>.

”Judiska museet i Stockholm - fördjupning – Svenska judarnas historia”.

Adress: <http://www.judiska-museet.a.se/fordjupning/judarnashistoria.stm>.

Jan-Gunnar Rosenblad/Gundel Söderholm, ”Reformer av betydelse för judarna i Sverige”.

Adress: <http://www.sub.su.se/forint/tsver6.htm>.

8.3 Tryckta källor

Rita Bredefeldt, ”Ekonomi och identitet: de svenska judarnas ekonomiska verksamheter och självbild från 1800-talets andra hälft till 1930, publicerad i *Nordisk Judistik – Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 18, No 1-2, 1997.(finns även på internet. Adress: <http://www.sub.su.se/forint/bredef1.htm>).

Nationalencyklopedin, band 10, ”Judendom”, red. Bra Böcker AB, Höganäs 1993.

8.4 Tryckt litteratur

Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring*, Avhandling från Historiska institutionen i Göteborg nr 10, Centraltryckeriet, Borås 1995.

Valentin, Hugo, *Judarnas historia i Sverige*, red. ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI, Stockholm 1924.

Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias, *Tusen år av invandring*, red. Gidlunds bokförlag, Stockholm 1992.

McKay m. fl., *A HISTORY OF WORLD SOCIETIES FIFTH EDITION*, Copyright by Houghton Mifflin Company, Boston USA 2000.